

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب

و لال‌شوش‌ها در شمال ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۴/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۲۵)

ژیلا مشیری^۱

چکیده

مقاله حاضر، پژوهشی است تطبیقی بین مراسم شوشی در جنوب ایران (قشم) و لال‌شوش یا لال‌شیش در شمال ایران (مازندران) که به روش توصیفی - اکتشافی انجام گرفته است. در میان مردم جنوب ایران در مراسم نوروز صیادی که بیست و نهم تیر ماه هر سال برگزار می‌شود، آیینی نمایشی به نام «شوشی» برگزار می‌شود. گفتنی است؛ نوروز صیادی، آیینی کهن است که به بازنمایی رابطه انسان با زیست‌بوم دریایی می‌پردازد. شوشی‌ها دو نفر سیاه‌پوش هستند که با کلاهی از حصیر و ریشی از لیف خرما به سراغ مردم می‌روند و با دو شاخه برگ خرما به آنها ضربه می‌زنند. در مازندران نیز جشنی به نام «تیر ماه سیزده شو» در شب سیزدهم آبان ماه برگزار می‌شود که طی آن، آیین نمایشی لال‌شوش یا لال‌شیش را برپا می‌کنند. لال‌شوش‌ها دو یا سه نفر از اهالی روستا هستند که صورت خود را سیاه می‌کنند، کمربندی از علوفه خشک درست می‌کنند و لباس کهنه به تن می‌کنند. سپس صورت خود را می‌پوشانند و به هر کس که رسیدند، با ترکه‌ای از درخت شمشاد به او ضربه می‌زنند. این دو نمایش آیینی، گذشته از تفاوت‌هایی که دارند در بسیاری موارد شبیه هم هستند. در این پژوهش از دو روش مطالعات میدانی و روش اسنادی، با بهره‌گیری از تکنیک‌های مصاحبه، مشاهده مشارکتی و تصویربرداری استفاده شده است. پژوهش حاضر با بررسی و مطالعه تطبیقی، نقاط اشتراک و افتراق این دو آیین را بررسی کرده و روند تغییر در دو حوزه ساختاری (شکلی و محتوایی) و معنایی را مورد مطالعه قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: نوروز صیادی، دریا، آیین نمایشی، شوشی، لال‌شوش، مازندران، قشم.

---

۱. دکترای انسان‌شناسی و مدیرگروه اسطوره و آیین پژوهشکده مردم‌شناسی. رایانامه: Jilamoshiri@gmail.com

۴۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۱. مقدمه

آیین به عنوان بازتاب فرهنگ، بیان‌کننده نوع نگرش افراد اجراکننده آن در گستره هر سرزمین است. هر قوم یا ملتی، دارای عقاید و باورهای خاصی است که با جستجو و واکاوی دقیق می‌توان به تفاوت‌ها و شاخص‌های منحصر به فرد آن پی برد. گونه‌های متفاوت و مشابه آیین‌ها و مراسم سنتی و قدیمی که هر کدام مؤلفه‌ها و عناصر بسیاری را دربردارند، در صورت کارکرد، در محیطی که به وجود آمده‌اند، می‌مانند و شبیه به آیین‌های نمایشی یا نمایش‌واره‌های مستقل می‌شوند. گاه نیز در میان مؤلفه ساختاری نمایش قرار می‌گیرند و اشکالی ناب و کهن از فرهنگ ملی و بومی کشور را نشان می‌دهند. «بشر در آغاز حیات، ذهنیات و برداشت‌های خود را از محیط پیرامون و حوادث آن در قالب مراسم گوناگون به نمایش می‌گذاشت و نمایش تنها راه ارتباط او با نیروهای فوق طبیعی بود، بنابراین، انسان بر اساس باور و اعتقاد نخستین، تلاش می‌کرد تا توجه و حمایت آن نیروهای فرا طبیعی را که به آن ایمان داشت به خود جلب نماید. پس خود را وادار کرد تا اعمال نمایشی خود را به شکل و شیوه‌های متفاوتی ارائه دهد. این شکل‌ها و شیوه‌ها به مرور زمان تکرار شدند و صیقل یافتند تا به آیین تبدیل شدند. پس از آن، آیین‌ها چون حکمی قطعی مورد توجه قرار گرفت و انسان‌ها به عنوان شکل و شیوه‌ای مشخص و تثبیت شده به آن پرداختند». (یاراحمدی، ۱۳۸۷: ۷) آیین‌های نمایشی و نمایش‌های آیینی، عرصه‌ای گسترده از فرهنگ، هنر و ادبیات هر قوم‌اند. این نمایش‌های آیینی به واسطه شرکت دادن کنشگران در وقایع و مفاهیمی که ابدی هستند، هویت می‌یابند. به همین دلیل نیز بعد زمان را از بین می‌برند و تا بی‌نهایت تکرارپذیرند. «هدف مراسم آیینی همانند نمایش، عبارت است از دست یافتن به مرحله آگاهی بالاتر با بصیرتی چشمگیر در مورد ماهیت هستی و بازسازی توش و توان انسان برای مواجهه با جهان به اصطلاح نمایش و دستیابی به تزکیه و پالایش». (اسلین، ۱۳۷۹: ۳۳) اجرای مناسک و مراسم آیینی، انسان را مجبور می‌کند که از محدودیت‌هایش فراتر رود و جای قهرمانان اساطیری را بگیرد تا بتواند اعمال و کارهای آنان را انجام دهد. «آیین‌های مبتنی بر اسطوره، یک شکل نمایشی از پندارهای ذهن ابتدایی در جامعه‌ها، تفسیر و تعبیر عینی و عملی اندیشه‌های سازنده این پندارهاست». (بلوکباشی، ۱۳۸۳: ۴۸) اسطوره به طور مستقیم یا غیرمستقیم، مقام انسان را ارتقا می‌دهد و او را بالا می‌برد.

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۴۱

در این مقاله، چگونگی برگزاری دو آیین نمایشی در دو منطقه فرهنگی متفاوت در جنوب و شمال کشور، مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته است. با آنکه بواس، انسان‌شناس امریکایی، با ارائه نظریه خاص‌گرایی تاریخی خود، روش تطبیقی را زیر سؤال برد، (فکوهی، ۱۳۸۱: ۴۳) همچنان این روش در انسان‌شناسی جایگاه ویژه‌ای دارد. در این مورد، مارسل موس معتقد است؛ «مردم‌نگاری تطبیقی زمانی با ارزش است که قادر به مقایسه واقعه‌ها و نه فرهنگ‌ها باشد». (عسگری خانقاه، ۱۳۷۳: ۸۳) البته شایان ذکر است که مناطق مورد مقایسه نباید آن‌قدر با هم متفاوت باشند که هیچ مبنای مشترکی نداشته باشند. بلکه برعکس، باید مشابهت‌هایی وجود داشته باشد تا مقایسه درستی صورت بگیرد. (پرتی ژ پلتو، ۱۳۷۵: ۵۶)

آیین‌ها، بستری برای بیان اساطیر هستند و اعتقادات و مذاهب باعث پدید آمدن آیین می‌شوند، بنابراین، در مورد اعتقادات می‌توان گفت که ارتباط نزدیکی با اساطیر و قصص و امثال و حکم دارند. اعتقادات در مواقع حساس و لحظه‌هایی که نبود اعتماد و اطمینان به آینده وجود دارد به کمک بشر آمده است. در واقع آیین، کنشی معنادار در جهان بیرون است و زمانی ظهور می‌یابد که پای ارزشی در میان باشد. یکی از ابزارهای شناخت آیین در هر قوم، مطالعه تاریخ و اساطیر مردم آن است و یکی از سودمندی‌های شناخت تاریخ و اساطیر برای انسان امروز، پی بردن به سنت‌هایی است که در دل این باورهای کهن وجود دارند. در واقع سنت‌ها، نمادی زنده از تلاش انسان برای زنده نگه‌داشتن اعتقادات‌اند. آیین‌ها به طور معمول، در حوزه فرهنگی مشخصی به وجود می‌آیند و در همان حوزه به حیات خود ادامه می‌دهند. یکی از آیین‌هایی که با اشتراکات زیاد در شمال و جنوب ایران برگزار می‌شود، آیین شوشی در جنوب و لال‌شیش، در شمال ایران است. این دو آیین با وجود تفاوت‌های فرهنگی و مکانی این دو منطقه، از بسیاری جهات شبیه یکدیگرند. مقاله حاضر به پرسش‌های زیر در همین زمینه، پاسخ می‌دهد:

- آیین نمایشی شوشی و لال‌شیش چیست و شکل برگزاری آن چگونه است؟
- آیا این دو آیین نمایشی از لحاظ ساختار و معنا به همدیگر شبیه هستند؟
- آیا این دو آیین نمایشی با یکدیگر تفاوت دارند؟ تفاوت آنها چیست؟
- این دو مراسم در پاسخ به چه نیازها و هدف‌هایی برگزار می‌شوند؟

۴۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع، از روش اسنادی استفاده شده و آیین شوشی که در مراسم نوروز صیادی برگزار می‌شود، با بهره‌گیری از مطالعات میدانی و روش ژرفانگر، مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است. در این بررسی از تکنیک‌هایی چون مصاحبه، مشاهده مشارکتی، عکس یا تصویربرداری و اسناد و مدارک لازم برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است. برای مراسم لال‌شیش نیز از روش کتابخانه‌ای، با مراجعه به اسناد و کتاب‌های مربوط بهره گرفته شده است.

۲. پیشینه پژوهش

در بسیاری از آثار مازندران‌پژوهی، آیین لال شوش یا لال شیش، ذیل آیین تبری تیرماه سیزده و آیین باستانی تیرگان بررسی شده است. اغلب نویسندگان به جز نام‌گذاری آیین به خوراک، اشعار، باورها، شال افکندن، تفأل، غسل و شستشو، بازی و سرگرمی، هدیه سیزدهمی و بویژه آیین لال‌شوش پرداخته‌اند. یوسفی (۱۳۸۰) علت نام‌گذاری را بررسی کرده و فلاح (۱۳۸۶) شرح و توصیف مفصلی از آیین را ارائه داده است. در آثار حسن‌زاده (۱۳۸۰)، پاینده لنگرودی (۱۳۷۱) و باوند سوادکوهی جنبه‌های نمایشی بسیاری از این آیین را می‌توان مشاهده کرد. ستاری و حقیقی (۱۳۹۱) این آیین را از بُعد زمینه‌های اسطوره‌ای تحلیل کرده‌اند. کامل‌ترین و در عین حال موجزترین مقاله در این موضوع را نسیم نورافکن روحی (۱۳۹۴) در جلد سوم دانشنامه فرهنگ مردم ایران ذیل مدخل «تیر ماه سیزده» نوشته است. در مقابل درخصوص آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب آثار کمتری به نسبت لال‌شوش شمال منتشر شده است. نوربخش (۱۳۸۲) و یاراحمدی (۱۳۸۷) ابعاد نمایشی این آیین را توصیف کرده‌اند. اما تاکنون هیچ اثری به صورت تطبیقی این دو آیین را به لحاظ مشابهت‌ها و تفاوت‌ها بررسی نکرده است. این جستار نخستین کوشش در این زمینه به شمار می‌آید.

۳. چارچوب نظری

طرفداران نظریه کنش متقابل نمادین معتقدند؛ تمامی کنش‌های انسان که متضمن ارتباط نمادین است، ارزش‌ها را استمرار، می‌بخشد، هنجارها را تثبیت می‌کند و فرهنگ

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۴۲

را از نسلی به نسل بعد انتقال می‌دهد. شارون معتقد است: «فرهنگ و ارزش‌ها در کنش متقابل نمادین پدیدار می‌گردند، ما آنها را در کنش متقابل از دیگران فرا می‌گیریم و آنها بدون کنش متقابل نمادین از بین می‌روند. نمادها تداعی‌گر ارزش‌ها هستند و ارزش‌ها به عنوان لایه عمیق کنش اجتماعی از طریق نمادهای متنوع و وسیع حیات می‌یابند. نمادها تبلوربخش ارزش‌ها بوده و بیان عینی و قابل مشاهده ارزش‌ها هستند.» (شارون، ۱۳۷۹: ۱۲۹) این نحله فکری، بر این اصل استوار است که موجودات انسانی یا خودها، بیشتر از آنکه در برابر اعمال یکدیگر صرفاً واکنش نشان دهند، اعمال یکدیگر را تعبیر، تفسیر و یا تعریف می‌کنند. پاسخی که در برابر اعمال دیگران بی‌واسطه صورت نمی‌گیرد، بلکه مبتنی بر پاسخی است که دارای معناست؛ بنابراین کنش متقابل انسان‌ها به واسطه نمادها و از طریق تعبیر و یا تبیین معنای اعمال دیگران صورت می‌گیرد. «به اعتقاد طرفداران کنش متقابل نمادی، معانی ناشی از ارتباطات اجتماعی انسان با دیگران هستند، به همین جهت می‌توان گفت که معانی، محصولات اجتماعی‌اند.» (شارع‌پور، ۱۳۸۶: ۱۶۲). «نمادها حامل‌های اطلاعاتی از جمله ارزش‌ها هستند که ما را قادر می‌سازند به طریقی که برای سایر موجودات امکان‌پذیر نیست، از اطلاعات گوناگون استفاده کنیم و نسبت به جامعه خود و دیگران آگاهی پیدا کنیم.» «نمادها به ما امکان می‌دهند از فرایند تفکر بهره‌برداری کنیم، فرایندی که سایر موجودات زنده به آن دسترسی ندارند» (لنسکی، ۱۳۷۴: ۷۸).

آیین و نمایش تجربه‌های جمعی همراه با پشتوانه دوجانبه بازخورد بازیگر به تماشاگر هستند. در این دو مراسم که مجموعه‌ای از نمادهای گوناگون به شمار می‌روند، چند نفر به واسطه یک مراسم (شوشی‌ها در مراسم نوروز صیادی و لال‌شیش‌ها در مراسم تیر ماه سبزه) در کنار هم و با استفاده از نمادهای مختلف به اجرای روندی نمایشی و معنادار می‌پردازند. به باور مردم این مناطق، این نمادها هر کدام، دارای معنای خاصی هستند و به همین دلیل، رفتار و کنش‌های نمایشی افراد شرکت‌کننده در این آیین، برای هیچ کس، ایجاد تردید نمی‌کند. در واقع تکرار این آیین نمایشی، معنای یکسانی در ذهن همه افراد برمی‌انگیزد و کنش هر یک از بازیگران آن، واکنش معنادار و خاصی خواهد داشت.

۴. بحث و بررسی

در این بخش ابتدا، دو آیین توصیف می‌شوند و سپس، مشابهت و تفاوت‌های ساختاری و معنایی آنها به صورت مقایسه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱. مراسم آیینی شوشی

اسطوره‌شناسان و پژوهشگرانی که در حوزه‌های فرهنگ مردم، پژوهش و مطالعه می‌کنند، منشأ تمامی فرهنگ‌ها را برآمده از اصول فرهنگی کشاورزی، دامداری و یا اصولاً نظام معیشتی می‌دانند. این باور کاملاً قابل قبول است. زیرا در طول تاریخ، اکثر رفتارها و سنن بشر پیرامون رفع همین قضا یا شکل گرفته است. بررسی جشن‌ها و آیین‌های ایرانی و زمان برگزاری هر یک، نشان‌دهنده وجود ویژگی‌هایی مشترک در میان همه آنهاست. این جشن‌ها در پیوند با پدیده‌های طبیعی، کیهانی و اقلیمی هستند و به همین دلیل، زمان برگزاری‌شان با تقویم طبیعی منطبق است. صیادان جزیره قشم نیز همانند سایر اقوام ایرانی، دارای تقویم و گاه‌شماری مختص خود هستند و بر اساس این تقویم، مراسم خاصی را با نام نوروز صیادی در این منطقه برگزار می‌کنند. در تقویم محلی این جزیره، سال ۳۶۵ روز است و به ۴ فصل تقسیم می‌شود؛ سه فصل آن ۱۰۰ روز و یک فصل آن ۶۵ روز است. فصل‌ها در تقویم محلی؛ شهریمه، زمستون، جووا^۱ و گرما نامیده می‌شوند. در آخر فصل گرما، عید یا نوروز اربابی یا صیادی آغاز می‌شود که شروع آن ۲۹ تیرماه و اگر در سال کیسه باشیم ۳۰ تیرماه است. این اتفاق مصادف با به پایان رسیدن فصل صید ماهی «حور» و «کوسه» است. اسدیان خرم‌آبادی درباره تقویم محلی قشم می‌نویسد: «در تقویم بومی قشم هر سال ۳۶۵ روز و ۳۶ بخش ۱۰ روزه و یک بخش ۵ روزه است. هر دهه را در گویش محلی میهون^۲ می‌گویند و سال از ششم مرداد با فصل شهریمه^۳ یعنی پاییز بومی آغاز و به پنجم مرداد در فصل گرما -

---

1. juvâ
2. meyhon
3. šahrimâ

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۴۵

تابستان - پایان می‌یابد. دو فصل دیگر عبارت‌اند از: دمستن^۱ زمستان یا زمستون و جووا یعنی بهار. آغاز فصل شهریما نوروز صیادان و بازیاران^۲ است که آن را جشن می‌گیرند (اسدیان خرم‌آبادی، ۱۳۷۲: ۲۳) به طور معمول، در برگزاری مراسم نوروز صیادی هم این تفاوت زمان برگزاری (از ۲۹ تیر تا ۶ مرداد ماه) وجود دارد.

آغاز روز نوروز صیادی از برآمدن خورشید آغاز می‌شود و تا پایان شب ادامه می‌یابد. خواندن دعای «لوبن» برای سلامتی احشام و زدن گلک^۳؛ خاک قرمز رنگ جزیره هرمز بر پیشانی دام‌ها، در خانه‌ها و تنه درختان نیز از دیگر رسم‌های نوروز صیاد است. در این روز موسیقی رزیف^۴ هم نواخته می‌شود؛ اما موضوع بررسی مقاله حاضر، مراسم نمایشی شوشی است. این مراسم در جزیره قشم در عروسی‌ها نیز برگزار می‌شده است؛ اما هم اکنون مختص مراسم نوروز صیادی است. هنگامی که موسیقی رزیف در حال اجراست، دو نفر که لباس سیاهی پوشیده‌اند و صورتشان را با آرد سفید کرده‌اند، با کلاهی از حصیر و ریشی از لیف خرما وارد می‌شوند. سیاه‌پوشان ابتدا مات و مبهوت و بی‌خبر میان مردم می‌چرخند؛ انگار که از ساز و دهل خوششان نمی‌آید، ناگهان جیغ‌کشان به مردم حمله‌ور می‌شوند و با دو شاخه برگ نخل، در حال زدن مردم، می‌کوشند ساز و دهل را جمع کنند؛ اما جمعیت گریزان همچنان دهل می‌نوازند. هرکس فرار نکند شوشی‌ها با شاخه برگ نخل او را می‌زنند حتی اگر یکی از نوازندگان باشد. جماعت با ساز و آوازشان پا به فرار می‌گذارند و شوشی‌ها بدون اینکه حرفی بزنند با ضربات شاخه نخل به آنان می‌زنند. آرام کردن شوشی‌ها یکی از بخش‌های لازم این مراسم است که به طور معمول، برعهده یکی از بزرگان مراسم قرار می‌گیرد. صیادها می‌گویند اینها شوشی‌اند، از سر و صدای جشن بیدار شده‌اند و آمده‌اند ببینند چه شده است. بعضی می‌گویند شوشی واژه‌ای است با ریشه عربی، به معنی مشوش کردن و بعضی دیگر می‌گویند، از «شواش» یا «شاباش» عروسی می‌آید. شوشی در زبان محلی،

1. demestan

۲. bâzyâr: صیاد

3. golak

۴. موسیقی خاص نواحی جنوب و جزیره قشم.

۴۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

شپشی یعنی کسی که خیلی کثیف است نیز معنا دارد. از آنجا که شوشی‌ها سعی بر پوشیدن لباس‌های پاره و قیافه ژولیده دارند، این وجه تسمیه نیز بی‌معنا نیست. بازیگران این نمایش به غیر از شوشی، گاو، روباه، شتر، ساربان و مرغ‌دریایی هستند. نقش هر یک از این عناصر نمایشی را فردی که از قبل مشخص شده، بازی می‌کند. بعد از اتمام مراسم، شوشی‌ها که دیگر آرام شده‌اند، به سوی دریا حرکت می‌کنند و در آب آن فرو می‌روند.

۲-۴. مراسم لال‌شوش

در مناطق شمالی ایران، به خصوص استان‌های گیلان و مازندران، مراسمی به نام «تیر ماه سیزه» برگزار می‌شده است. جشن «تیر ماه سیزده شو» در شب سیزدهم آبان ماه برگزار می‌شود. «تیر ماه، ماه چهارم از ماه‌های باستانی تبری برابر با آبان ماه هجری شمسی می‌باشد. تیر ماه را آخر پاییز یا مطلق پاییز و خزان می‌دانند، چرا که در مازندران آخرین ماه هر فصل فارسی، جزء فصل بعدی قرار می‌گیرد. عامه مردم اعتقاد دارند که اسفند ماه جزء بهار است و خرداد تابستان، شهریور پاییز و آذر هم زمستان. تیر ماه تبری که برابر با آبان است، آخرین ماه فصل پاییز قرار می‌گیرد». (هومن، ۱۳۷۵: ۶۴) در مراسم شب تیرماسیزه، نقش لال آن قدر اهمیت دارد که در بعضی نقاط، این شب به لال‌شو نیز معروف است (باوند سوادکوهی، ۱۳۸۷: ۳۱). مراسم لال‌بازی در شب تیرماسیزه این گونه آغاز می‌شود که یک گروه سه نفری که بیشتر از جوان‌های روستا هستند، غروب شب تیرماسیزه به در منزل اهالی محل می‌روند. «این افراد را «لال»، «لال‌مار»، «لال‌شیش» یا «لال‌شوش» می‌گویند. (روح‌الامینی، ۱۳۶۹: ۱۲۸۹) این سه نفر هر کدام یک نقش را ایفا می‌کنند. نفر اول که لال نام دارد، بر سر خود دستمالی می‌بندد و در اغلب موارد، کمر بند خود را از علوفه خشک درست می‌کند و لباس کهنه می‌پوشد. همچنین صورت خود را می‌پوشاند و در آن شب هیچ حرفی نمی‌زند. گاه لال برای اینکه بتواند نقش خود را خوب ایفا کند و قادر به صحبت کردن نباشد، غروب آن شب (سیزده تیر ماه) وارد آب سرد رودخانه می‌شود و به این ترتیب، بدن او به قدری سرد می‌شود که قدرت صحبت کردن را از دست می‌دهد. وظیفه و نقش نفر دوم که به «لال‌مار» (مادر لال) شهرت دارد،

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۴۷

این است که وقتی وارد حیاط خانه می‌شوند، با صدای بلند شعر بخواند و دو سه بار آن را تکرار کند. (باوند سوادکوهی، ۱۳۸۷: ۳۱) «لال‌شوش‌زنان به هر کس و به هر چیز که برسند باید با شوش آن را بزنند. آنها اول سراغ خانه‌هایی می‌روند که سیزده‌ای گرفته‌اند و میوه و خوردنی زیاد دارند. از طرفی، دختران و پسران دم بخت دقیقه‌شماری می‌کنند تا لال‌شوش‌زنان از راه رسیده و به آنها شوش بزنند زیرا عقیده دارند که در چنین شبی بختشان با زدن شوش باز خواهد شد و به خانه بخت خواهند رفت. لال‌شوش‌ها به در هر خانه‌ای که رسیدند، لال‌شوش می‌زنند و انعام می‌گیرند. صاحب‌خانه انعام آنها را در بقچه‌ای می‌پیچد و از دریچه بیرون می‌دهد و لال‌شوش‌زنان انعام را می‌گیرند و وسایل را در کیسه‌ای که از قبل تدارک دیده‌اند، ریخته و بقچه را پس می‌دهند. به این ترتیب، به خانه‌های دیگر نیز سر می‌زنند. در این شب، لال‌شوش‌ها حتی با یکدیگر هم حرفی نمی‌زنند چرا که معتقدند حرف زدن آنها، نحوست سیزده را از بین خواهد برد. مراسم شوش‌زدن تا پاسی از شب ادامه دارد و در آخر کار، لال‌شوش‌زنان به خانه یکی از رفقا برمی‌گردند و آنچه را جمع‌آوری کرده‌اند، به طور مساوی تقسیم می‌کنند و بعد از آن به حمام رفته و در منزل، سر و صورت خودشان را با آب و صابون می‌شویند تا کسی نفهمد چه کسی شب قبل لال‌شوش‌زنی کرده و رازشان مخفی باشد. این کار را هم در برآورده شدن حاجات مؤثر می‌دانند». (خلعتبری، ۱۳۸۷: ۲۹-۳۰) در باور مردم، چوب خوردن از لال، موجب بقا و تندرستی است چنان که معتقدند در صورت شوش خوردن، تا سال بعد مریض نمی‌شوند. آنان چوب لال را دارای برکت می‌دانند و حتی معتقدند اگر درختی بار نیاورد، با زدن این چوب، زنده می‌شود. همچنین چوب را به رمه‌های گاو و گوسفند خود می‌زنند و معتقدند که برکت آنها زیاد می‌شود. برخی از مردم نیز این چوب را بر پشت‌بام خانه خود قرار می‌دهند تا سبب برکت خانه و دفع حیوانات موذی شود. (همان: ۳۳)

۳-۴. مشابهت‌های ساختاری

- نام هر دو مراسم با هم شباهت دارد.

مراسم شوشی در جشن‌های عروسی و نوروز صیادی در جزیره قشم برگزار می‌شود و مراسم لال‌شیش در استان مازندران و گیلان با تلفظ‌های لال‌شوش، لال‌شیش

۴۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

و ... رواج دارد. شیش یا شوش، نام محلی درخت شمشاد است که در این مراسم آیینی استفاده می‌شود؛ اما شوشی به تعبیر خود محلی‌های جزیره قشم، از شواش یا شاباش عروسی می‌آید. (چون شوشی‌ها در مراسم عروسی بیشتر حضور داشته‌اند.) تعبیر دیگر به معنای شپشی یا خیلی کثیف هم مصطلح بوده است.

– استفاده از شاخه درخت در هر دو آیین

ترکه مورد استفاده در مراسم شوشی، از شاخه برگ نخل و در مراسم لال‌شیش، از درخت شمشاد است و شوش یا شیش نامیده می‌شود. شمشاد و نخل از درختان مقدس در ایران هستند. «شاید بنیان‌های بسیار کهن این تقدس به باورهای توتیمیک ریشه رساند؛ زیرا درختان در باورهای توتیمستی عناصری مقدس به شمار می‌آیند». (حسن‌زاده، ۱۳۷۹: ۷۱) همچنین این اعتقاد وجود دارد که یک گیاه یا یک نماد گیاه (ترکه درخت) می‌تواند موجب باروری و باززایی حیات شود. «شاید این باور متأثر از این انگاره است که بشر از گیاه به وجود آمده و به آن نسب می‌برد. این بن‌مایه نه تنها در اساطیر ایران وجود دارد بلکه می‌توان آن را بن‌مایه‌ای فراگیر در اساطیر جهان دانست». (ستاری و حقیقی، ۱۳۹۱: ۸۵)

– زمان برگزاری هر دو آیین در گذشته به هم نزدیک بوده است.

زمان برگزاری آیین شوشی‌ها ۲۹ تیرماه هر سال و اگر سال کیسه باشد ۳۰ تیرماه هر سال در نوروز صیادی است. مراسم لال‌شیش نیز سیزدهم تیرماه برگزار می‌شده است. اما در مازندران کنونی، این جشن در تیر ماه مازندرانی، مصادف با ماه آبان برگزار می‌شود. از دلایل تغییر زمان برگزاری، به گردش سال و فصول به واسطه محاسبه نکردن کیسه می‌توان اشاره کرد. (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۰۶) رضی نیز ضمن اشاره به پژوهش‌های صورت گرفته بر این باور است که «تحقیق درباره تقویم زمان ساسانیان و توجه به منابع پهلوی، حاکی از آن است که تقویم ساسانی با آنکه شمسی بوده، انتقالی نیز بوده است. (رضی، ۱۳۸۴: ۵۴) دلیلی که برای برپایی این جشن از آن یاد کرده‌اند، طلوع ستاره تیشتر ایزد باران است. ستاره تیشتر در ایران باستان، ستاره باران و دشمن خشکسالی و گرما بود که در ماه تیر (سرطان) هرگاه دمای هوا به بالاترین حد می‌رسید، طلوع می‌کرد و اعتدال هوا و باران را نوید می‌داد. (هویان، ۱۳۸۴: ۱۳۷)

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۴۹

- در هر دو مراسم اجراکنندگان آیین حرف نمی‌زنند.

در هر دوی این آیین‌های نمایشی، اجراکنندگان بدون اینکه حرفی بزنند، نقش خود را اجرا می‌کنند. سکوت ارزشی مقدس است و در هر دوی این مراسم، سکوت اجراکنندگان یکی از نمادهاست. در مراسم لال‌شوش، به قدری ملزم به این سکوت هستند که نام لال را به مجری آیین داده‌اند. اگر زمان هر دوی این مراسم را در تابستان و تیر ماه بدانیم؛ آنچه در فرهنگ و آیین عبادی زرتشتیان به نوروز مردگان معروف است، می‌تواند گویای این سکوت باشد. «نوروز مردگان که منطبق با تقویم قدیمی بود و در اوایل تابستان اتفاق می‌افتاد» (مزدپور، ۱۳۸۳: ۱۶۸). اعتقاد به دنیای مینوی و جهان پس از مرگ و سکوت که یکی از نشانه‌های دنیای مردگان است؛ ممکن است ارتباط با این مراسم داشته باشد. به‌خصوص که نوروز، نام مراسمی است که آیین شوشی در آن اجرا می‌شود.

- آرایش چهره و لباس برگزارکنندگان به هم نزدیک است.

لال در مراسم لال‌شوش، دستمالی کهنه به سر می‌بندد، لباسی کهنه و مندرس می‌پوشد، صورت خود را با سیاهی ته اجاق سیاه می‌کند، کمربندی از علوفه می‌بندد و با ترکه‌ای که در دست دارد، مراسم را آغاز می‌کند. در مراسم شوشی نیز شوشی لباس کهنه و سیاهی می‌پوشد، صورتش را با آرد سفید می‌کند و با کلاهی از حصیر و ریشی از لیف خرما در میان جمع ظاهر می‌شود. به‌طور معمول، تعداد شوشی و لال‌شوش‌ها بیشتر از یک نفر است.

۴-۴. مشابهت‌های معنایی

- معنای نام هر دو آیین به هم شباهت دارد.

شیش در آیین لال‌شیش، به معنای ترکه درخت، بویژه درخت شمشاد و شوشی در مراسم شوشی، به معنای شپشی یا خیلی کثیف و شاباش عروسی است. اما نکته قابل توجه درباره مراسم شوشی، این است که ریشه و معنای این نام را با جستجوی بیشتر در زندگی اجتماعی و فرهنگی مردم قشم می‌توان به معنایی دیگر تعبیر کرد. در معماری

۵۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

سنتی جنوب ایران، خانه‌هایی به نام شاشی مرسوم بوده است. شاشی، اتاقی با سقف و دیوارهای چوبی به ارتفاع یک تا دو متر است که به صورت هرمی ساخته می‌شده و پوشش سقف و دیوارهای آن، به طور معمول با سته بوده است (حصیری که با چوب نخل می‌سازند). همچنین در منطقه جنوب از شناوری استفاده می‌کرده‌اند که به شاشه یا شاش معروف بوده و از برگ درختان نخل تهیه می‌شده است. شاشه^۱ در ساحل باتینا نیز استفاده می‌شود و عبارت است از تعدادی چوب خرما که آنها را پهلوی یک‌دیگر بسته و روی شان را با پوست نخل و الیاف درخت نارگیل می‌پوشانند». (نوربخش، ۱۳۸۲: ۴۹) در هر دو پدیده فرهنگی که ذکر شد، به استفاده از شاخ و برگ درختان خرما با نام یکسان شاشی یا شاشه اشاره شده است. در مراسم شوشی نیز، فردی که ایفاگر نقش آن است، در آرایش صورت و چهره خود از شاخ و برگ درختان خرما استفاده می‌کند. به نظر می‌رسد شوش تلفظ محلی و کهن ترکه درخت نخل باشد که در این صورت از نظر معنایی، با نام لال‌شیش در مراسم تیرماسیزه شباهت بسیار دارد. درختان به‌خصوص، شمشاد و نخل، نماد ایزد و الهه آب و باروری بوده‌اند؛ ضمن اینکه می‌دانیم یکی از معابد آنهایتا در شهر شوش قرار دارد. (حسن‌زاده، ۱۳۷۹: ۷۱)

- هر دو آیین با عنصر آب پیوند می‌خورند.

در بررسی‌های صورت گرفته، هر دو این مراسم با عنصر آب پیوند می‌خورند. در آیین لال‌شیش در روستای فرامرزکلای مازندران بعد از اتمام مراسم لال‌شوش او به رودخانه درکا می‌رود. (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۱۸) در آیین شوشی نیز شوشی‌ها بعد از اجرای مراسم و اتمام این آیین به داخل دریا برمی‌گردند و در آب فرو می‌روند؛ به طوری که بیننده می‌پندارد همگی در آب دریا فرو رفته‌اند تا سال دیگر با شروع مراسمی دیگر برگردند. این

۱. نحوه ساخت شناور شاشه به این صورت بوده است که در اواخر تابستان و بعد از برداشت خرما از نخلستان‌ها، شاخه‌های این درختان نیز اصلاح می‌گردند. این شاخ و برگ‌های جدا شده از درخت نخل را در زیر خاک قسمتی از ساحل که به هنگام جذر بیرون از آب و در هنگام مد دریا به زیر آب می‌رود قرار می‌دهند و بعد از چهل روز با بیرون کشیدن شاخه‌ها و برگ‌ها از زیر خاک آنها قابلیت انعطاف‌پذیری زیادی به خود می‌گیرند. سپس استادان ساخت این شناور را آغاز می‌کنند. شاخه‌ها اصلاح می‌شود و از برگ‌ها طناب برای این شناور ساخته می‌شود و شاشه با هماهنگی خاصی بین دو یا سه استاد و پنج تا شش نفر کارگر در مدت زمان بیست ساعت ساخته می‌شود. این نوع شناور هنوز هم در بعضی از روستاهای قشم و جنوب ایران یافت می‌شود؛ ولی استفاده از آنها متداول نیست. این نوع شناور تنها در ایران ساخته نمی‌شده است». (نوربخش، ۱۳۸۲: ۵۰)

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۵۱

موضوع می‌تواند ارتباط این دو مراسم را با الهه آب و باروری (آناهیتا) ثابت کند. بویژه که می‌دانیم یکی از معابد آناهیتا در شهر شوش قرار دارد. (حسن‌زاده، ۱۳۷۹: ۷۱) به این ترتیب، حتی نام هر دو مراسم را نیز می‌توان در پیوند با این الهه دانست.

- مشابهت‌ها در قالب روایی دو آیین

بر اساس روایت دو آیین، هر دو مراسم با توجه به شکل برگزاری آنها، در قالب حکایتی اسطوره‌ای قرار می‌گیرند. روایتی اسطوره‌ای که با شکلی نمایشی در هر دو آیین برگزار می‌شود.

- استفاده از رنگ سیاه در چهره و لباس مجریان این مراسم

در آیین لال‌شوش، لال صورت خود را با سیاهی ته اجاق سیاه می‌کند، در باور رایج، این سیاهی به منظور ناشناس ماندن لال در مراسم است؛ زیرا معتقدند؛ شگون و متبرک بودن ترکه‌ای که لال بر دیگران می‌زند، با ناشناس بودن او ارتباط مستقیم پیدا می‌کند. شوشی‌ها نیز لباسی سیاه بر تن می‌کنند که تمام بدن‌شان را می‌پوشاند. شاید این «سیاهی نمادی از بازگشتی از جهان مردگان باشد» (بهار، ۱۳۸۷: ۳۳۰)، اگر نوروز مردگان را با این مراسم و آیین لال‌شوش پیوند دهیم.

۴-۵. تفاوت‌های ساختاری

- مکان برگزاری مراسم

مراسم لال‌شوش، در شمال ایران، در استان‌های مازندران و گیلان، مراسم شوشی، در جنوب ایران در استان هرمزگان، جزیره قشم برگزار می‌شود.

- زمان برگزاری کنونی این مراسم با هم متفاوت است.

زمان برگزاری مراسم لال‌شیش در شب تیرماه سیزه شو برابر با ۱۳ آبان ماه شمسی است، ولی مراسم شوشی‌ها در نوروز صیادی برگزار می‌شود که برابر با ۲۹ تیرماه هر سال است. همچنین در مراسم لال‌شیش، زمان برگزاری در شب و در آیین شوشی، هنگام روز است.

۵۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- در شکل امروزی انعام گرفتن در مراسم شوشی وجود ندارد.

لال شوش‌ها به در هر خانه‌ای که رسیدند، لال شوش می‌زنند و انعام می‌گیرند. صاحب‌خانه انعام آنان را در بقچه‌ای می‌پیچد و از دریچه بیرون می‌دهد؛ لال شوش‌زنان نیز انعام را می‌گیرند و وسایل را در کیسه‌ای که از قبل تدارک دیده‌اند، می‌ریزند و بقچه را پس می‌دهند. به این ترتیب، به خانه‌های دیگر نیز سر می‌زنند. ولی در مراسم شوشی؛ دست کم در شکل امروزی آن، انعامی دریافت نمی‌شود.

- استفاده از موسیقی تنها در مراسم شوشی رواج دارد.

شوشی‌ها بعد از نواخته شدن موسیقی رزیف به صحنه آیین وارد می‌شوند، گویا به موسیقی و نوای ساز و دهل علاقه ندارند. صدای موسیقی به قدری برایشان آزاردهنده است که به نوازندگان حمله می‌کنند و با شاخه برگ خرما به آنها می‌زنند؛ اما در مراسم لال شوش، استفاده از موسیقی در هیچ یک از مناطق برگزاری آن گزارش نشده است.

۶-۴. تفاوت‌های معنایی

- نگاه داشتن چوب به عنوان یک شیء مقدس تنها در مراسم لال شوش دیده می‌شود. شرکت‌کنندگان در مراسم لال شوش، «چوب لال را دارای برکت می‌دانند و اگر درختی بار نیاورد، آن را به رمه‌های گاو و گوسفند خود می‌زنند و می‌گویند که برکت آنها زیاد می‌شود. برخی از مردم نیز این چوب را بر پشت بام خانه خود قرار می‌دهند و معتقدند که موجب برکت خانه و دفع حیوانات موذی می‌شود». (باوند سوادکوهی، ۱۳۸۷: ۳۱) اما در مراسم شوشی‌ها هم اکنون چنین اعتقادی وجود ندارد و تنها به قصد تفریح و سرگرمی به این کار پرداخته می‌شود. بعید به نظر نمی‌رسد که ترکه درخت نخل شوشی‌ها در گذشته، کاربردی چون ترکه درخت شمشاد لال شوش‌ها داشته باشد و گذر زمان باعث از بین رفتن باور مربوط به آن شده باشد.

- برخلاف مراسم شوشی در آیین لال شوش قدرت‌های خیر و شر با هم وجود دارند.

در مراسم شوشی به جز خود شوشی، عناصر نمایشی دیگری چون گاو، روباه، شتر، ساریان و مرغ دریایی نیز وجود دارند. روباه در تمام اسطوره‌ها، قدرتی شرگونه داشته

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۵۳

است، در کنار گاو و شتر که دارای نمادهای خیرگونه‌اند. اما در مراسم لال‌شوش، تنها عنصر نمایش، خود لال و گاه چند نفری هستند که او را در اجرای مراسم یاری می‌کنند.

۵. جمع‌بندی

در این مقاله، چگونگی برگزاری دو آیین نمایشی در دو منطقه فرهنگی متفاوت در جنوب و شمال کشور مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته است.

بررسی تطبیقی این دو آیین اسطوره‌ای نشان می‌دهد که هر دوی این مراسم با وجود تفاوت‌های اندک، بسیار نزدیک به هم و با شباهتی زیاد برگزار می‌شوند و هر دو را می‌توان با نگاهی اسطوره‌ای، در معاش و زندگی انسان جستجو کرد. (جدول ۱)

جدول ۱. شباهت‌های دو آیین

لال شوش	شوشی	نام آیین	نوع تفاوت
مراسم لال شیش در استان مازندران و گیلان با تلفظ‌های لال شوش، لال شیش و ... برگزار می‌شود.	مراسم شوشی در جشن عروسی و نوروز صیادی در جزیره قشم برگزار می‌شود.	نام مراسم	تفاوت
در مراسم لال شیش از ترکه‌ای استفاده می‌شود که از درخت شمشاد است و شوش یا شیش نامیده می‌شود.	در مراسم شوشی از ترکه‌ای استفاده می‌شود که از شاخه برگ نخل است.	استفاده از شاخه درخت	
بر اساس نظر محققین، تقویم تبری انتقال یافته و زمان، اصل، برگزاری این مراسم در «تیرماسیزده شو» برابر با ۱۳ آبان ماه شمسی بوده است.	زمان برگزاری آیین شوشی‌ها ۲۹ تیرماه هر سال و اگر سال کبیسه باشد ۳۰ تیرماه هر سال در نوروز صیادی است.	زمان برگزاری هر دو آیین در گذشته	
در مراسم لال شوش آن قدر ملزم به این سکوت هستند که نام لال را به مجری این آیین داده‌اند.	در مراسم شوش، شوش، بدون اینکه حرف بزند با شاخه نخل به دیگران می‌زند.	حرف نزدن اجراکنندگان در هر دو آیین	
لال در مراسم لال شوش، دستمالی کهنه به سر می‌بندد، لباسی کهنه و مندرسی می‌پوشد، صورت خود را با سیاهی ته اجاق سیاه می‌کند، کمربندی از علفه می‌بندد و با ترکه‌ای که در دست دارد مراسم را آغاز می‌کند.	در مراسم شوشی، شوشی لباس کهنه و سیاهی می‌پوشد، صورتش را با آرد سفید می‌کند، با کلاهی از حصیر و ریشی از لیف خرما در این مراسم شرکت می‌کند.	آرایش چهره و لباس برگزارکنندگان	تفاوت
شیش در آیین لال شیش، به معنای ترکه درخت خصوصاً درخت شمشاد است.	شوش، نیز بر اساس جستجو در زندگی مردم جنوب کشور به معنای شاخه نخل است.	معنای نام هر آیین	
در آیین لال شیش در روستای فرامرزکلاهی مازندران بعد از اتمام مراسم لال شوش او به رودخانه درکا می‌رود.	در آیین شوشی نیز شوشی‌ها بعد از اجرای مراسم و اتمام این آیین به داخل دریا برمی‌گردند و در صورتی نمادین در آب دریا فرو می‌روند.	پیوند دو آیین با آب	
با توجه به شکل، برگزاری و نظر اسطوره‌شناسان روایتی اسطوره‌ای است.	با توجه به شکل، برگزاری و عناصر نمایشی موجود در آن روایتی اسطوره‌ای دارد.	قالب روایی دو آیین	
در آیین لال شوش، لال صورت خود را با سیاهی ته اجاق سیاه می‌کند.	شوشی‌ها نیز لباسی سیاه می‌پوشند که تمام بدن آن‌ها را می‌پوشاند.	وجود رنگ سیاه در چهره و لباس	

۵۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

برداشت انسان کشاورز در جامعه کهن با زندگی گیاهی و دانه در پیوند بوده است و این برداشت ذهنی طی اعصار، دگردیسی اسطوره‌ای یافته و به شکل اسطوره مرگ یک ایزد نباتی و رویش یا رستاخیز دوباره او تجلی یافته است. حیات گیاهی در به خاک سپردن و پنهان کردن دانه در زیر زمین است، دانه تا نیست نشود، رستاخیز و تولدی دیگر نمی‌یابد. این تجربه عینی اقوام کشاورز اعصار باستان که از امر کشاورزی حاصل شده، بر دیدگاه و جهان شناخت آنان نیز تأثیر گذاشته است. بررسی تطبیقی این دو آیین اسطوره‌ای نشان می‌دهد که این مراسم، به لحاظ ساختاری و معنایی، تفاوت‌های اندکی با یکدیگر دارند. (جدول ۲)

جدول ۲. تفاوت‌های دو آیین

لال شوش	شوشی	نام آیین	
		نوع تفاوت	
مراسم لال‌شوش در شمال ایران در استان‌های مازندران و گیلان برگزار می‌شود.	مراسم شوشی در جنوب ایران در استان هرمزگان، جزیره قشم برگزار می‌شود.	مکان برگزاری مراسم	ساختاری
زمان برگزاری مراسم لال‌شوش در شب تیرماه سیزده شو برابر با ۱۳ آبان ماه شمسی است.	مراسم شوشی‌ها در نوروز صیادی برگزار می‌شود که برابر با ۲۹ تیرماه هر سال است.	زمان برگزاری کنونی این مراسم	
انعام گرفتن در مراسم لال‌شوش وجود دارد.	انعام گرفتن در مراسم شوشی وجود ندارد. مگر اینکه کسی به‌دلخواه خود به شوشی چیزی بدهد.	انعام گرفتن	
در مراسم لال‌شوش موسیقی نقشی ندارد.	در مراسم شوشی، زمانی که موسیقی رزیف نواخته می‌شود، شوشی‌ها به صحنه آیین می‌آیند.	استفاده از موسیقی	
در مراسم لال‌شوش، «چوب لال را دارای برکت دانسته و اگر درختی بار نیاورد، این چوب را به رمه‌های گاو و گوسفند خود می‌زنند و می‌گویند که برکت آنها زیاد می‌شود.	در مراسم شوشی چوب به عنوان شی مقدس نگه داشته نمی‌شود.	نگه داشتن چوب به عنوان شی مقدس	معنایی
در مراسم لال‌شوش تنها عنصر نمایش خود لال و گاه چند نفری هستند که او را در انجام مراسم یاری می‌کنند.	در مراسم شوشی به جز خود شوشی عناصر نمایشی دیگری چون گاو، روباه، شتر و ساربان و مرغ دریایی نیز وجود دارند. روباه در تمام اسطوره‌ها قدرتی شرگونه داشته است، در کنار گاو و شتر که نمادهای خیرگونه داشته‌اند.	قدرت‌های خیر و شر	

مطالعه تطبیقی آیین نمایشی شوشی‌ها در جنوب و لال‌شوش‌ها در شمال ایران ❖ ۵۵

هر دو این دو مراسم که نمادی از مرگ و حیات یک ایزد نباتی و باروری دوباره در زندگی کشاورزی هستند، در دو منطقه جدا و با فاصله‌ای بسیار دور، اما با مشابهت‌های فراوان برگزار می‌شوند، امری که شاید نشان از یگانگی اسطوره‌های ایرانی در فاصله جغرافیایی زیاد داشته باشد.

منابع

- اسدیان خرم‌آبادی، محمد (۱۳۷۲). *گوشه‌ای از دانش‌ها و باورهای عامه در شهر قشم*. تهران: روشنان.
- اسلین، مارتین (۱۳۷۹). *نمایش چیست؟*. ترجمه شیرین تعاونی (خالقی). تهران: نمایش.
- باوند سوادکوهی، احمد (۱۳۸۷). «جشن تیر ماه سیزده در روستاهای سوادکوه». *فصلنامه نجوای فرهنگ*. سال ۳، شماره ۷، بهار، صص ۳۱-۳۳.
- بلوکباشی، علی (۱۳۸۳). *تعزیه‌خوانی حدیث قدسی مصایب در نمایش*. تهران: امیرکبیر.
- بهار، مهرداد (۱۳۸۷). *از اسطوره تا تاریخ*. گردآورنده و ویراستار ابوالقاسم اسماعیل‌پور. ج ۶، تهران: چشمه.
- پاینده لنگرودی، محمود (۱۳۷۱). «آبریزگان و آخرین جشن آب‌پاشان در گیلان و دیلمستان». *گیله‌وا*. ش ۱.
- پلتو، پرتی. ژ (۱۳۷۵). *روش تحقیق در انسان‌شناسی*. ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علمی.
- حسن‌زاده، علیرضا (۱۳۷۹). «*رمزگشایی یک آیین*». کتاب ماه هنر. شماره ۲۹ و ۳۰، بهار، ص ۷۱.
- حسن‌زاده، علیرضا (۱۳۸۰). «*تیرگاه آیین باران و برکت*». *نافه*. س ۲، ش ۱۳ و ۱۴.
- رضی، هاشم (۱۳۸۴). *جشن‌های آب*. تهران: بهجت.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۶). *آیین‌ها و جشن‌های کهن در ایران امروز*. تهران: آگه.

۵۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- ستاری، رضا؛ حقیقی، مریم (۱۳۹۱). «بررسی کارکردهای لال‌شیش در جشن تیرماه سیزه شو و تحلیل زمینه‌های اسطوره‌ای آن». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی. شماره ۲۶، بهار، صص ۶۵-۹۵.
- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. چاپ سوم، تهران: سمت.
- شارون، جوئل (۱۳۷۹). ده پرسش از دیدگاه جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، چاپ اول، تهران: نی.
- عسگری خانقاه، اصغر (۱۳۷۳). روش، بینش، تجربه. تهران: علم.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۱). تاریخ اندیشه‌ها و نظریات انسان‌شناسی. تهران: نی.
- فلاح، نادعلی (۱۳۸۶). «تیرما سیزه شو» فرهنگ مردم، ش ۲۳، صص ۱۴۰-۱۳۰.
- لنسکی، گرهارد، (۱۳۷۴). سیر جوامع بشری. ترجمه ناصر موفقیان، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- مزدایور، کتابیون (۱۳۸۳). «تداوم آداب کهن در رسم‌های معاصر زردشتیان در ایران». فصلنامه فرهنگ. شماره ۴۹ و ۵۰، بهار و تابستان، صص ۱۷۹-۱۴۷.
- نورافکن روحی، نسیم (۱۳۹۴). «تیرما سیزده» دانشنامه فرهنگ مردم ایران. ج ۳، تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- نوربخش، حسین (۱۳۸۲). دریانوردی در ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- هویان، آندرانیک (۱۳۸۴). «جشن تیرگان یا آب‌پاشان»، فصلنامه مطالعات ملی. سال ۶، شماره ۲۲، تابستان، صص ۱۵۳-۱۳۵.
- یاراحمدی، جهان‌شیر (۱۳۸۷). «آیین نمایش‌های سنتی و شاخصه‌های منحصر به فرد آن در بوشهر». فصلنامه تئاتر. تابستان، شماره ۴۳ و ۴۲، صص ۱۸-۷.
- یوسفی فریده (۱۳۸۰). فرهنگ و آداب و رسوم سوادکوه، تهران: پژوهش‌های فرهنگی.